

GER-MANIE

De kortstondige carrière van Johan Hendrik Munnikhuizen als ‘Übersetzungs Fabricant’

Rietje van Vliet

Summary

The article presents the Hague bookseller Johan Hendrik Munnikhuizen (1736-ca. 1803) as a case-study of Dutch publishers who anticipated the Ger-mania which from the 1760s held the Dutch reading-public in its grip. The factors leading to Munnikhuizen's rapid successes as a bookseller are examined; one important factor being that he spoke and wrote German fluently, and knew many a German enlightened theologian thanks to his Lutheran background. For the Dutch translation of *Johan Bonkel*, which was based on the German edition containing many neological passages, the publisher had to enter into correspondence with his famous German colleague Friedrich Nicolai. He did not approach him directly, but sought the mediation of the German banker Theodor Gülcher. It is unclear what caused Munnikhuizen to exit his publishing career as fast as he had entered upon it. The combination of a possible shortage of business talent, an unsound financial basis and competition from a growing group of German publishers who had settled in Germany, must have been his undoing.

In de satirische roman *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldu Nothanker* (1773-1776) moet de lutherse predikant Sebaldu Nothanker huis en haard verlaten wegens zijn heterodoxe ideeën. Uiteindelijk komt hij in de Republiek terecht, waar hij de kost verdient met het vertalen van moderne verlichte werken uit het Engels. Nothanker probeert die vervolgens te slijten aan een Amsterdams boekverkoper, ene Van der Kuit. Deze ziet er geen been in om winkeldochters van een nieuwe, moderne titel te voorzien, zonodig vergezeld van een recent jaar van uitgave. Ook voor het uitgeven van nadrukken draait hij zijn hand niet om; hij kondigt ze zelfs aan voordat het origineel überhaupt te koop is. Indien Van der Kuit inderdaad het toonbeeld is van alle Nederlandse boekverkopers, dan is het een ijzige spiegel die de auteur van de imaginaire reis door de Republiek hen voorhoudt: ‘Ein Buch sahe er als ein Ding an, das verkauft werden könnte. Weiter kümmerte ihn nichts dabey.’¹

Het is het clichébeeld van de kille zakenman, die niemand en niets ontziend zijn handelswaar op de markt brengt, weinig gehinderd door enige kennis van, laat staan liefde voor het boek. In hoeverre de schrijver van *Sebaldu Nothanker*, de Berlijnse boekverkoper Friedrich Nicolai, uit eigen ervaring sprak, is niet duidelijk. We weten dat hij zich voor het derde deel, dat zich in de Republiek afspeelt, heeft laten influisteren door zijn vriend Theodor Gülcher, die in Amsterdam woonachtig was.² Deze Gülcher fungeerde voor Nicolai als tussenpersoon voor zijn handelscontacten met Nederlandse boekverkopers. Gülchers mening over de Hollanders was weinig positief. Zo klaagde hij over uitgevers die hem de oren van het hoofd zeurden: ‘Einige Übersetzungs Fabricanten überlaufen mich täglich um zu hören, ob etwas herausgekommen ist, welches verdient Stühle dafür aufzuschlagen.’³

1 Nicolai, *Sebaldu Nothanker*, Band 3, 7e Buch, 7e Abschnitt, 361.

2 Schwinger, *Friedrich Nicolais Roman ‘Sebaldu Nothanker’*, 68.

3 Brief van Theodor Gülcher aan Friedrich Nicolai van 24 oktober 1775. Geciteerd naar Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 151.

Een van deze Nederlandse vertaalfabrikanten was de Haagse boekverkoper Johan Hendrik Munnikhuizen (1736-ca 1803). Hij was als luthers ex-predikant in 1777 toetreden tot het boekverkopersgilde van 's-Gravenhage, waar hij als uitgever tot 1782 actief was. In deze korte periode wist hij een voornamelijk Nederlandstalig fonds van behoorlijke omvang op te bouwen, met grotendeels theologische werken en veel vertalingen uit het Duits. Zijn casus lijkt model te staan voor geslaagde uitgevers uit de Republiek die munt wisten te slaan uit de Duitsland-koorts waardoor het Nederlandse lezerspubliek in de laatste kwart van de achttiende eeuw bevangen werd. Twee vragen staan hierbij centraal: waaruit bestond de succesformule van Munnikhuizen en waarom ging zijn boekenbedrijf reeds na zo'n korte periode ten onder?

Titelpagina [Thomas Amory], *Het leven, de aankomelingen en gevoelens van Johan Bonkel*, deel 1 ('s-Gravenhage: J.H. Munnikhuizen en C. Plaat, 1778). Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek O 60 2925.

publiek der Letteren, noch waren zij in staat het kwaliteitsdrukwerk te leveren waaraan kosmopolitische geleerden hun verlichte ideeën wilden toevertrouwen. De vraag naar Nederlands drukwerk was daardoor groot. Menig boekverkoper besloot dan ook de grens over te gaan en een filiaal te openen in steden waar veel internationaal handelsverkeer was, zoals de Messensteden Frankfurt en Leipzig, of waar een bloeiende geleerdengemeenschap, dikwijls gedomineerd door Franstalige geleerden van hugenootse komaf, zorgde voor veel klandizie.⁴

Maar reeds vanaf de jaren twintig groeide onder de Duitse boekverkopers het verzet tegen de hegemonie van hun Nederlandse confraters. De Duitsers waren met een opmars bezig die niet meer was te stuiten. Langzaam maar zeker verdwenen de Nederlanders van het Duitse toneel om plaats te maken voor Duitse kwaliteitsuitgevers als Georg Moritz Weidmann (Leipzig), Georg Conrad Walther (Dresden) en Friedrich Nicolai (Berlijn). Vanaf circa 1750 vond een omgekeerde beweging plaats en openden verschillende Duitse boekverkopers een vestiging in de Republiek. Inger Leemans noemt dit de eerste fase van de Duitse immigratie, die na een fase van consolidatie, specialisatie en innovatie in de negentiende eeuw overgaat in de derde fase: die van de distributie van Duitstalige werken.⁵

Na een schets van de Duitsland-manie in de Republiek volgt een kort biografisch overzicht van Johan Hendrik Munnikhuizen. Aan de hand van zijn fonds, dat voor een belangrijk deel bestaat uit werken van verlichte theologen, wordt tevens een beeld geschetst van de geestelijke bagage van de boekverkoper. De aandacht concentreert zich vervolgens op zijn belangrijkste uitgave, *Het leven, de aankomelingen en gevoelens van Johan Bonkel* (1778-1779), en de bemoeienissen daarmee van Gülcher. Van belang hierbij is dat Munnikhuizen zich niet alleen met de jonge lutherse boekverkoper Christiaan Plaat had geassocieerd, maar ook met de asjkenazische drukker Loeb Soesmans. Beide compagnons hebben bijgedragen aan het succes van Munnikhuizen.

Het ontstaan van de Duitsland-manie

Tot ver in de achttiende eeuw golden de Duitse staten voor Nederlandse boekverkopers vrijwel uitsluitend als lucratieve afzetmarkt. Duitse boekverkopers stonden mede door de Dertigjarige Oorlog decennialang op achterstand. Ze hadden niet de beschikking over een goed netwerk in de Repu-

4 Van Vliet, *Elie Luzac*, 129 e.v.

5 Leemans, 'Earthly Race One Family', 130-144.

Aankomst van gasten bij de Hoogduitse Schouwburg in Amsterdam. Tekening door Christiaan Andriessen, circa 1805. Amsterdam, Stadsarchief.

Toch was het Nederlandse publiek al in de jaren zestig/zeventig van de achttiende eeuw bevangen door een Duitsland-manie. Een anonieme briefschrijver aan het *Deutsches Museum* merkte in 1776 op dat het in Amsterdam 'ordentlich Mode ist, deutsch zu verstehn und zu lesen'.⁶ Hoe juist deze observatie was, blijkt uit het feit dat de Hoogduitse Comedie reeds in het najaar van 1772 begon aan haar uiterst succesvolle toernee, met een voornamelijk Duitstalig repertoire van toneel en opera's, langs diverse Hollandse steden. Tot in 1777 had het een vast theater in de Watergraafsmeer, even buiten Amsterdam.⁷ Daarna duurde het tot 1791 voordat Amsterdammers hun eigen Hoogduitse Schouwburg in de Amstelstraat kregen.

Het schouwburgpubliek moet voor een aanzienlijk deel hebben bestaan uit lutherse Amsterdammers, die gewend waren naar Duitse voordrachten te luisteren. Een kleine twintig procent van de bevolking was, mede door hun Duitse en Scandinavische achtergrond, lid van de lutherse kerk. Weliswaar verdween in de loop van de achttiende eeuw het Duitse karakter uit de kerkdiensten, voor lutheranen bleven Duitse gesproken teksten vooralsnog wel toegankelijk.⁸

Ook het lezen van Duitse teksten was voor velen geen probleem. Een van de recensenten van de *Vaderlandsche letter-oefeningen* merkte in 1772 terloops op dat steeds meer Duitse auteurs in hun eigen taal gingen schrijven. 'Zo is het leeren der Hoogduitse sprake in onze dagen, voor hun die dezer tale vreemd zyn, van merkelyk meer belang geworden, dan men zulks wel in vroeger tyd geoordeeld heeft.'⁹ In 1795 achtte de Amsterdamse uitgever Johann Christoph Roeder de tijd rijp om met een volledig in het Duits geschreven krant te beginnen: de *Amsterdamer hochdeutsche Zeitung*.

6 'Briefe aus Holland an Herrn B. in H.'

7 Freeke, 'Het Hoogduitse theater van de Watergraafsmeer'.

8 Loosjes, *Geschiedenis der Lutherse kerk*, 162-163, 169. Vlg. SAA, *Inventaris*, Inleiding.

9 *Vaderlandsche letter-oefeningen* (1772-1) 47-48.

Helaas is de omvang van de handel in Duitstalige boeken nog altijd onbekend. Wanneer we afgaan op het aantal boekhandelscatalogi waarin blijkens de titelpagina van de *Messen* te Danzig, Frankfurt en Leipzig meegebrachte boeken te koop worden aangeboden, dan is de oogst mager. Het betrof vrijwel altijd Franstalige of Latijnse titels.¹⁰ Ook de tot nu toe bekende catalogi met alleen Duitstalige werken zijn op slechts één hand te tellen. François van der Plaats, die meerdere malen de *Messe* te Frankfurt bezocht, is voor zover bekend de eerste die een catalogus met Duitstalige boeken onder zijn Nederlandse cliëntèle verspreidde (1703).¹¹ Andere Nederlandse boekverkopers van wie een catalogus met alleen Duitse titels bewaard is gebleven, zijn de uit Wuppertal afkomstige Pieter van Cleef (vanaf 1772), Elie Luzac – ooit met een vestiging in Göttingen – en zijn compagnon Jan Hendrik van Damme (1777), de lutherse Amsterdammer Arend Diederich Sellschop en zijn zwager Pierre Huart (vanaf 1775) en de vanuit Frankfurt opererende gebroeders Johannes en Pieter van Düren (1794).¹²

Doordat het internationale boekenverkeer door de opkomst van de commissiehandel zich steeds minder via de *Buchmessen* in Danzig, Frankfurt en Leipzig concentreerde, raken we het zicht kwijt op wat en hoeveel Nederlandse boekverkopers uit de Duitse landen importeerden. Duitse boekverkopers lieten zich vanaf de tweede helft van de achttiende eeuw op de *Messe* steeds vaker vertegenwoordigen door commissionairs, die de boekdistributie en verdere afhandeling van zaken voor hun rekening namen. De commissiehandel bracht een netwerk van hoofdcorrespondenten met zich mee dat een handelsverkeer volledig buiten de *Messen* mogelijk maakte. Ook onderhielden Duitse boekverkopers rechtstreeks contacten met hun (in dit geval) Nederlandse collega's.¹³

Wel is het mogelijk een beeld te vormen van het genre boeken van Duitse auteurs waarnaar de belangstelling in de Republiek uitging. Daarvoor moeten we de blikken richten op de talrijke vertalingen uit het Duits die in de tweede helft van de eeuw het licht zagen en waarmee ongetwijfeld een veel groter lezerspubliek bereikt kon worden dan met de originele Duitstalige uitgaven. 1760 is in dit verband een belangrijk jaar. Het markeert een keerpunt in de boekproductie binnen de Duitse staten: van de 175.000 Duitstalige titels die in de hele achttiende eeuw op de markt zijn gebracht, is twee derde na dit jaar verschenen.¹⁴ Dit verklaart waarom twee derde van het totaal aantal achttiende-eeuwse vertalingen uit het Duits volgens de *Short Title Catalogue Netherlands* (voor zover nu opgeleverd) is gedrukt na 1760. Joris van Eijnatten deed eerder onderzoek naar de toename van het aantal vertalingen uit het Duits en constateerde dat ongeveer twintig procent hiervan literaire publicaties betreft (romans, toneelstukken, gedichtenbundels, fabels). Een opmerkelijk aantal omdat er tot 1760 nauwelijks Duitse literatuur werd vertaald. Verder telde Van Eijnatten circa veertig procent boeken van godsdienstige snit, in de ruime zin des woords. Bijna de helft van deze laatste categorie vertalingen werd binnen vier jaar na verschijnen van het origineel op de markt gebracht.¹⁵

10 Van Vliet, *Elie Luzac*, 194-195.

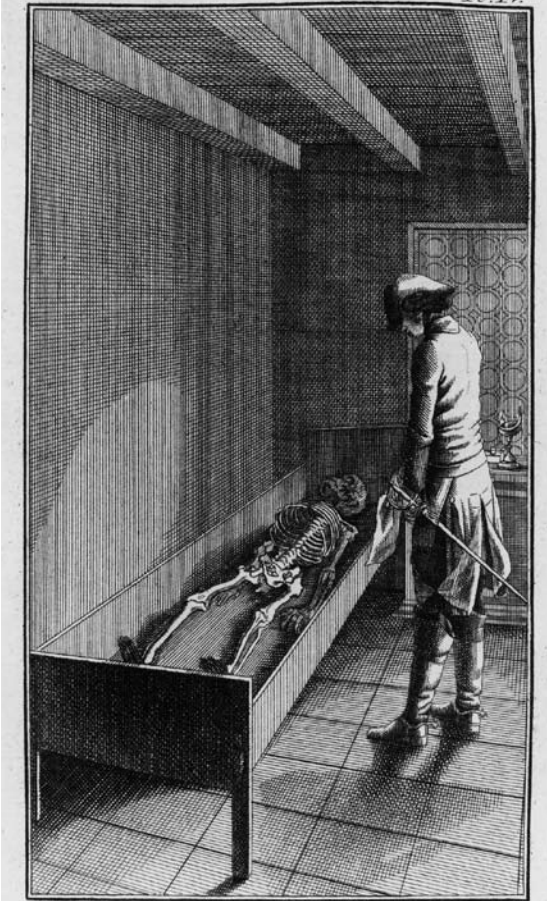
11 François van der Plaats, *Catalogus librorum Germanicorum. Oder Verzeichnus der Hochteutschen Büchern so in Amsterdam in dem Buchladen von Frantz von der Plaats um billigen Preitz zu haben seynd*. In Amsterdam, bey Frantz van der Plaats, Buchhändler in der Capersteeg bey der Börse, 1703. (IDC nr 3794).

12 *Verzeichnis oder Catalogus von Teutschen Büchern, welche, um beygesetzte Preisen, zu bekommen sind bey Pieter van Cleef, Buchhändler in 's Gravenhaage, 1772. [§] Erste[-Zweite] Fortsetzung des Verzeichnisses. 1774[-1775]* (IDC nr 4390); *Verzeichnis von Teutschen Büchern, zu finden bey A.D. Sellschop und P. Huart, Buchhändlern auf dem Rockin, bey der Börse, zu Amsterdam, 1775 [1778, 1789, 1791]* (IDC nr 3016; cf. nr 4554, 4555, 3017, 3018); *Catalogus von Hochteutschen Bücher, welche zu haben sind bey Luzac & Van Damme. Buchhändlern in Leiden, 1777* (IDC nr 4675, 4676, 4602); *Verzeichniss einer zahlreichen Sammlung von rohen Büchern [...] der Gebrüder van Düren. Frankfurt. Band 7. A-G. 1794* (IDC nr 4377).

13 Lehmstedt, 'Die Herausbildung des Kommissionsbuchhandels', 458-480.

14 Kiesel en Münch, *Gesellschaft und literatur im 18. Jahrhundert*, 181.

15 Van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung', 173-204.

De discussies die Jan Bonkel voert, gaan over de diepste waarheden. Daarin hebben dood en leven een plaats. Gravure van Barent de Bakker naar ontwerp van Daniel Chodowiecki. In: [Thomas Amory], *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, deel 1 ('s-Gravenhage: J.H. Munnikhuizen en C. Plaat, 1778) 315. Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek O 60 2925.

achtige stelling der Polijgamie of veelvrouwenheit, en wierd des anderen daags door hem gepresenteerd aan den Pansophist Rhuts.¹⁷

Het citaat is afkomstig uit het satirische *Leven van den geleerden en wijdvermaarden Janus Vlegelius* (1781), waarin Hofstede een pseudo-biografie presenteert van zijn Haagse lutherse collega-predikant Franz Georg Christopher Rütz. Diens alias, Janus Vlegelius, heeft als een rechtgeaard lutheraan een grote afkeer van het calvinisme, hetgeen extra gevoed wordt door zijn studie aan

Het zware accent op godsdienstige boeken is weinig verbazingwekkend. Duitsland is van ouds het land der theologen. Hier liggen de wortels van de lutherse kerk. Hier vonden verscheidene ondogmatische piëtistische denominaties een vruchtbare voedingsbodem. Hier ontstond, in de loop van de achttiende eeuw, een voor de orthodoxie bedreigende stroming, die der neologen. Zij wensten net als alle lutheranen terug te keren naar een zuiver christendom en onderwierpen de bijbel aan een historisch-kritisch onderzoek. Ook dogma's als de goddelijkheid van Christus en de verzoeningsleer stonden ter discussie.¹⁶ Doordat zich onder neologen ook invloedrijke theologen bevonden, sijpeldde het neologische gedachtegoed door in de teksten die aanvankelijk recht in de orthodoxe leer oogden. Zelfs de werken van Johann David Michaelis en Johann Gottfried Eichhorn, veel vertaald in de Republiek, werden daardoor verdacht, maar zeker niet minder populair.

Het besmeurde blaazen van Johan Hendrik Munnikhuizen

Met zoveel belangstelling voor het theologische boek uit de Duitse staten is het interessant een boekverkoper te bestuderen die ooit voor predikant had gestudeerd in Rostock: Johan Hendrik Munnikhuizen. Over hem schreef de Rotterdamse rechtzinnige predikant Petrus Hofstede het volgende:

In den Haag vervoegde hij [de lutherse predikant Liberius] zich bij den door en door eerlijken Boekverkoper Munnikhuizen. Met dezen had hij een breedvoerig gesprek over de twijffel-

¹⁶ Van der Wall, 'Religie en Verlichting', 30-32.

¹⁷ [Hofstede], *Het leven van den geleerden en wijdvermaarden Janus Vlegelius*, 103. Met dank aan Ton Jongenelen die mij op deze passage wees. Vgl. De Bie, *Leven en de werken van Petrus Hofstede*, 372 e.v.

de hogeschool te Warrenstein. Daar ontmoet hij Liberius, die hem vertelt van zijn bezoeken aan het verlichte Holland – hij lijkt wel wat op Sebaldus Nothanker – en de ‘door en door eerlijken Boekverkooper Munnikhuizen’. De geciteerde passage roept enkele vragen op: waarom werd Munnikhuizen met zoveel nadruk ‘door en door eerlijk’ genoemd? En waarom sprak Liberius uitgerekend met hem over het thema polygamie?

Om met de laatste vraag te beginnen: Munnikhuizen had, toen hij nog predikant was te Rotterdam, in 1773 een dermate groot schandaal veroorzaakt dat hij het jaar daarop door de kerkenraad werd geschorst. Hij zou tijdens de maandenlange afwezigheid van haar echtgenoot, kapitein Jan Klebo, een affaire hebben gehad met Andrina Beek. Ze was daarna bevallen van een bastaardzoon. Ondanks alle vermaningen daartoe had Munnikhuizen zijn contacten met de vrouw niet beëindigd, hetgeen de lutherse kerkenraadsleden sterkte in hun verdenkingen.

Op zichzelf is het weinig interessant of Munnikhuizen inderdaad de biologische vader was van dit kind. Feit is dat de kerkenraad een aantal procedurele missers beging waardoor de schorsing van de predikant niet naar wens verliep. Munnikhuizen vocht die dan ook aan bij het Hof van Holland, dat hem in het gelijk stelde. Terugkeren naar de kansel was er echter niet meer bij. Hij legde enkele maanden nadien zijn ambt neer en vertrok naar Utrecht, waar hij in twee jaar tijd een rechtenstudie afrondde.¹⁸

Op 19 januari 1776, nog voor zijn beëdiging als advocaat, kocht hij voor en in naam van Andrina Beek, inmiddels weduwe, de Haagse boek- en plaatdrukkerij van Daniel Monnier: drie boekpersen, een plaatpers, letters en verdere gereedschappen voor een bedrag van f 3200, te betalen voor 1 maart 1776.¹⁹ Uit haar testament van enkele maanden later blijkt hoe de verhoudingen lagen: zolang haar zoon, luisterend naar de naam Jan Hendrik (!), minderjarig was, zou Munnikhuizen het zakelijk bewind voeren over de boekhandel.²⁰ Op voorspraak van de burgemeesters van Den Haag werd hij in oktober 1777 als drukker, boekverkoper en uitgever toegelaten tot het lokale boekverkopersgilde.²¹

Tegelijk met hem trad de 25-jarige Christiaan Plaat (1753-1798) toe tot het gilde. Ook hij – zijn vader kwam uit Danzig – behoorde tot de lutherse kerk. Munnikhuizen en Plaat begonnen hun samenwerking nog tamelijk vrijblijvend: in 1777 trad Munnikhuizen op als drukker van een preek van Rütz, terwijl Plaat, samen met de firma Sellschop & Huart, tekende voor de verkoop.²² Blijkens andere uitgaven in dat jaar associeerden Munnikhuizen en Plaat zich snel tot een compagnie, die tot 1780 voortduurde. Er zijn althans op hun beider naam geen uitgaven uit 1781 aangetroffen. Hun gezamenlijke onderkomen op de Kalvermarkt werd ingeruild voor winkels in de Hofstraat en de Paviljoensgracht, waar Plaat respectievelijk Munnikhuizen hun intrek namen.

De financiële situatie van Munnikhuizen moet al wankel zijn geweest,²³ want begin 1782 werden meubels en huisraad, ‘mitsgaders drie capitale Drukpersen als mede veelerhande Drukletteren in allerhande oosterse talen’, behoord hebbende aan Munnikhuizen, bij executie van het Hof van Holland te koop aangeboden.²⁴ Munnikhuizen schijnt zich daarna weer in zijn geboorteplaats Amsterdam te hebben gevestigd. Daar duikt hij in 1782 op als advocaat.²⁵ In het *Naamregister van kooplieden* uit datzelfde jaar wordt hij genoemd als koopman op de West. Hij moet voor of in 1803 zijn overleden; in dat jaar werd namelijk een voor mij onbekende Susanna Maria Meijer, weduwe van Jan Hendrik Munnikhuizen, te Amsterdam begraven.²⁶

18 Van Vliet, ‘Schandaal in Rotterdam’.

19 HGA, notaris Samuel Favon, contract van 19 jan. 1776.

20 HGA, notaris Johannes Heynsius, testament van 17 juni 1776.

21 HGA, *Ambachtsgilden*, Boekverkopersgildeboek 1702-1797, 2 okt. 1776 en 16 okt. 1777.

22 F.G.C. Rütz, *Die Frage: worin hat doch wohl [...] die Verrätherei des Apostels Judas bestanden! beantwortet, und den Satz: dasz diese Verrätherei [...] uns einen treflichen Beweis schenket, wodurch der Glaube [...] eines Christen von der Gottheit Jesu, kan befestigt werden* (Den Haag etc. 1777). Ook Rütz zelf wordt als verkoopadres genoemd.

23 Kossmann, *Boekhandel te 's-Gravenhage*, 284.

24 HGA, *Ambachtsgilden*, Boekverkopersgildeboek 1702-1797, 25 febr. 1782. De executieveiling is de volgende dag.

25 SAA, *Klapper Poorterboeken*, 21 aug. 1782.

26 SAA, *Klapper Begraafboeken*, 5 juli 1803; Zwaneveld, *A Bookseller's Hobby-Horse*, 191.

Verlichte Duitsers

De compagnie Munnikhuizen & Plaat heeft in de vijf jaar dat ze actief was, een kleine veertig titels uitgegeven, waarvan de helft als theologisch kan worden gekarakteriseerd. Vrijwel de meeste werken zijn vertalingen. De theologische werken zijn doorgaans geschreven door Duitse auteurs. Niet verwonderlijk, gezien de lutherse achtergrond van de twee boekverkopers. Zij beheersten het Duits en – dit geldt zeker voor Munnikhuizen – ze waren heel goed op de hoogte van de moderne stroming onder de theologen, die der deïstische en bijbelkritische neologen. Beide factoren droegen ertoe bij dat ze snel een fonds met moderne theologische vertalingen konden opbouwen.

Rütz, de lutherse predikant op wie de orthodoxe Petrus Hofstede zijn pijlen had gericht, was evenzeer verlicht door het ‘lampje der neologen’.²⁷ De Haagse voorganger was een belangrijk fondsauteur van Munnikhuizen. Dit verklaart waarom Hofstede terloops in zijn *Janus Vlegelius* ook de boekverkoper aanviel. Rütz was met de doldriftige Rotterdamse polemist in aanvaring gekomen nadat hij diens opmerkingen over de rechten van lutheranen (namelijk: geen) had beantwoord met een *Bundel van brieven aan den hoog-eerwaardigen heer Petrus Hofstede* (1779). Nog zes andere theologische werken van zijn hand zagen bij Munnikhuizen & Plaat het licht, die steevast door Hofstede te licht bevonden werden.²⁸

Een opvallend aanwezig in het fonds is ook de collega van Rütz: Nicolaus Barkey. Deze liet behalve het *Museum Haganum historico-philologico-theologicum* (1774-1780) ook zijn *Symbolae litterariae Haganae* (1777-1779) bij het lutherse tweetal uitgeven. Verder droeg Barkey zorg voor de vertaling van Felix Nüschelers *Leven van magister Ulrich Zwingli* (1778). De uit Bremen afkomstige dominee was in 1774 wgens zijn ‘vrijgeesterij’ in een fel dispuut geraakt met Petrus Hofstede, die er als rechtzinnig predikant niet van was gediend dat de mystieke geluiden die door bijbelteksten – in dit specifieke geval *Hooglied* – doorklinken, vervlogen door de al te letterlijke interpretatie van Barkey.²⁹

Andere auteurs die bij Munnikhuizen & Plaat een onderkomen vonden, waren onder andere de Haagse rector van de Latijnse school, Rutger Ouwens, wiens *Onderzoek, vanwaar de tovenaars van Pharao [...] water hebben kunnen bekomen* (1778) getuigt van een bijbelkritische aanpak, en de in Rusland geboren Hendrik Riemsnijder, met zijn *Fabelen en vertelsels, naar de nieuwste en beste Hoogduitse dichters* (1779).

Het belangwekkendste werk uit het fonds van Munnikhuizen & Plaat is *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, dat in de jaren 1778-1779 in vier kloekke delen op de markt werd gebracht. Opmerkelijk is dat het geen vertaling is van het Engelse origineel *The Life of John Buncke, Esq.* (1755-1756), geschreven door de Iers-Engelse predikant en aanhanger van het unita-

Een zinvol leven in eenvoud (een arcadisch leven) betekent niet dat de mens ontsnapt aan lijden en dood. Gravure van Barent de Bakker naar ontwerp van Daniel Chodowiecki. In: [Thomas Amory], *Het leven, de aanmerkingen en gevoelens van Johan Bonkel*, deel 3 ('s-Gravenhage: J.H. Munnikhuizen en C. Plaat, 1779) 186. Ex. Amsterdam, Universiteitsbibliotheek O 60 2927.

²⁷ Vgl. Kinker, 'Het lampje van de neologen'.

²⁸ In 1781 stapte Rütz over op een andere Duits-sprekende boekverkoper uit Den Haag, Isaac van Cleef.

²⁹ De Bie, *Leven en de werken van Petrus Hofstede*, 281-290; NNBW, 3, kol. 65-66.

risme, Thomas Amory (ca 1691-1788).³⁰ Munnikhuizen, die overigens zelf de Nederlandse vertaling ter hand heeft genomen, wenste de Duitstalige uitgave van Friedrich Nicolai te gebruiken omdat er diverse bijbelkritische, neologische observaties aan waren toegevoegd.³¹

Het *Leben, Bemerkungen und Meinungen Johann Bunkels* (1778) is rijk geïllustreerd met zestien gravures van de beroemde tekenaar Daniel Chodowiecki. Het beschrijft de spirituele queeste van een jongeman die – net als Sebaldus Nothanker – om zijn deïstische ideeën zijn ouderlijk huis moet verlaten. Reizend door het desolate, gothic-achtige noorden van Engeland gaat Bunkel op zoek naar waarheid en geluk. Hij belandt keer op keer in utopische oorden, waar hij een erudiete schoonheid ontmoet. Het patroon wordt snel duidelijk: ze praten naar hartelust over allerlei geleerde, vaak theologische onderwerpen, waarna ze zich verlieven, verloven en in het huwelijk treden. Dan overlijdt ze en Bunkel vervolgt zijn reis naar andere utopia. Daar werpt hij zich wederom al discussiërend in de armen van een charmante jongedame, die spoedig daarna het leven zal laten.

Het valt op dat Munnikhuizen niet als Van der Kuit, het prototype van de gewetenloze Nederlandse boekverkoper uit *Sebaldus Nothanker*, geduldig wachtte tot de Duitse vertaling in de winkel lag om die dan in hoog tempo tot een Nederlandstalige uitgave om te werken. Munnikhuizen wilde zijn Nederlandse klanten snel na het verschijnen van het eerste Duitse deel voorzien van een accurate vertaling. Was hij bang dat zij dankzij de groeiende populariteit van het Duits anders genoeg zouden nemen met de Duitstalige versie en hem daarmee de kans ontnamen van de Nederlandse *Johan Bonkel* een bestseller te maken?

Om de Nederlandse markt snel te kunnen bedienen met zijn eigen vertaling – het liefst gelijktijdig met het de Duitse uitgave – moest Munnikhuizen correspondentie aangaan met de boekverkoper Friedrich Nicolai. Hij benaderde Nicolai niet rechtstreeks maar deed dat via Theodor Gülcher (1743-1806), een Duits bankier woonachtig te Amsterdam: degene die zich tegenover Nicolai had beklagd over de werklustige Nederlandse ‘Übersetzungs Fabricanten’.

Gülcher als tussenpersoon

De duidelijk aanwijsbare intermediaire rol van deze Duitse bankier is de derde factor die ervoor gezorgd heeft dat Munnikhuizen snel na zijn debacle als predikant furore kon maken in 's-Gravenhage als *allround* boekverkoper. Met name in de internationale handel speelden tussenpersonen een belangrijke rol. Zij hielpen niet alleen geografische en maatschappelijke afstanden te overbruggen, maar ook droegen zij ertoe bij dat de buitenlandse handelspartner vertrouwen kreeg in de voorgestane transactie. Vaak verrichtten deze tussenpersonen diverse hand- en spandiensten of, in het geval van Gülcher, traden ze op als financieel adviseur of bankier.

Theodor Gülcher behoorde als mede-eigenaar van het bankiershuis Gülcher & Mulder tot de vermogendste kooplieden van Amsterdam. Hij was afkomstig uit de omgeving van Düsseldorf. Begin jaren zestig verbleef hij in Breslau, waar hij kennismaakte met de dichter en dramaturg Gotthold Ephraim Lessing. Hij correspondeerde met Moses Mendelssohn, de voorzitter van de joodse Verlichting, en ook Nicolai rekende hij onder zijn vrienden. Aan diens *Allgemeine deutsche Bibliothek* leverde hij diverse bijdragen. Gülcher was een van zijn trouwste klanten. Alleen al in 1773 had hij voor meer dan zestig taler aan kwaliteitsboeken bij Nicolai besteld; hij had bij hem een standing order voor alle nieuwe uitgaven die op de Leipziger *Messe* werden aangeboden.³²

30 Als unitair ontkennde Amory de doctrine van de heilige drie-eenheid. Thomas Amory had in 1755 *Memoirs containing the Lives of several Ladies of Great Britain, a History of Antiquities and Observations on the Christian Religion* geschreven, waar *John Buncl* (1756) een feitelijk vervolg op was. In diverse biografische beschrijvingen wordt Amory voor een mensenschuwe zonderling uitgemaaft die op latere leeftijd alleen nog in de avondschemering buiten kwam. *Dictionary of National Biography* (Londen 1885), in voce; *Oxford Dictionary of National Biography* 2005, in voce. *John Buncl* werd opnieuw uitgegeven in 1770 door de Londense compagnie van T. Becket, P.A. de Hondt en T. Cadell. Van de hand van Thomas Cogan verscheen *John Buncl junior* (1776-1778). In de negentiende eeuw heeft men, om de spanning in het verhaal op te voeren, driekwart van de tekst geschrapt, hetgeen resulteerde in *The Spirit of Buncl* (1823).

31 Vertaler was Reimarus von Spieren; bewerker was de theoloog Hermann Andreas Pistorius. Over de laatste: *Allgemeine deutsche Biographie*, 26, 194-196.

32 Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 150-151. Voor correspondentie Gülcher-Mendelssohn zie bijvoorbeeld Staatsbibliothek Berlin, MA Depos. Berlin 74 (aug.1781; niet ingezien). Idem Gülcher-Johan Meerman, KB Den Haag S 76-86 (1808; niet ingezien).

Om onduidelijke redenen was Gülcher omstreeks 1767 verhuisd naar Amsterdam, waar hij als koopman en later vooral als bankier snel carrière maakte. Ter gelegenheid van zijn huwelijk in 1776 met Johanna Engelina Brügelmann in Elberfeld (thans onderdeel van Wuppertal) schreef Nicolai het gelegenheidsgeschrift *Widerlegung der falschen Nachricht, als ob Herr Theodor Gülcher in Amsterdam ein Brautigam sey* (1776).³³ Gülcher verstreekte in de jaren negentig leningen en hypotheken van miljoenen gulden aan de Republiek Polen, aan haar verlichte vorst koning Stanislaw August Poniatowski, en zelfs aan verschillende Poolse magnaten.³⁴ Omstreeks 1800 werd Gülcher eigenaar van het Huis met de Kolommen aan de Herengracht, momenteel de representatieve ambtswoning van de burgemeester van de stad.

Hoewel Nicolai ook rechtstreeks contacten onderhield met Nederlandse boekverkopers, zoals Pierre Gosse en Isaac van Cleef uit Den Haag, en Johann Hermann Schneider uit Amsterdam (overigens allen met Duitstalige voorouders), lijkt hij voor zijn Nederlandse transacties vooral gebruik te hebben gemaakt van de diensten van Gülcher. Op diens advies zag Nicolai af van nauwe handelscontacten met hugenootse uitgevers omdat die met de Franse slag zouden werken. Marc-Michel Rey bijvoorbeeld, de Amsterdamse eigenaar van een minstens zo grote boekhandel-uitgeverij als Nicolai, was in de ogen van Gülcher 'ein Erzgrobian', een lomperik. Gülcher prefereerde daarom bovenal de eerlijke en accurate werkende Hollandse boekverkopers.³⁵ Munnikhuizen beloofde wat dat aangaat met zijn Bonkel-uitgave veel goeds.

Nicolai had met zijn *Johann Bunkel* grootse plannen gehad.³⁶ Om te beginnen had hij er in 1777 een keizerlijk octrooi voor aangevraagd bij de rijkshofraad te Wenen. Dat was hem in augustus toegekend, waardoor hij het alleenrecht bezat om het werk binnen het hele rechtsgebied van de Habsburgse keizer, dus inclusief de Duitse staten, te verkopen. Bovendien had hij een brochure laten vervaardigen, waarin hij de lovende recensie uit de *Monthly Review* vertaald en wel had opgenomen. Dat schoot de hoofdredacteur van de *Teutsche Merkur*, Christoph Martin Wieland, in het verkeerde keelgat. Volksverlakterij, zo fulmineerde hij, want met zijn bewerking van het origineel bood Nicolai immers een heel ander boek te koop aan. Alle zevenhonderd mensen die voor de uitgave hadden ingetekend, werden voor de gek gehouden en kregen nu een werk, vol met langdradige theologische vertogen.³⁷ Nicolai reageerde in zijn eigen *Allgemeine deutsche Bibliothek* en liet de tekst tevens verschijnen als de afzonderlijke uitgave *Ein paar Worte betreffend Johann Bunkel und Christoph Martin Wieland* (1779). Wieland presenteerde zijn eigen werken op een zeer zelfgenoegzame toon, betoogde Nicolai, en maakte zich zelfs schuldig aan duistere intentiepraktijken. Later in het jaar zou Nicolai er nog een schepje bovenop doen toen hij zijn *Noch ein Paar Worte betreffend Johann Bunkel und Christoph Martin Wieland* het licht deed zien.

In zekere zin was de polemiek overbodig aangezien *Johann Bunkel*, het keizerlijk privilege ten spijt, op 18 september 1778 werd verboden. Het werk getuigde volgens de keizerlijke boekencommissie van sociniaanse gevoelens, de heilige drie-eenheid werd niet onderschreven, de goddelijkheid van Christus werd ter discussie gesteld, en ook over de Verlossing en andere kerkelijke dogmata werd veel te vrijzinnig gesproken.³⁸ Intussen waren er meer reacties verschenen dan die van Wieland. De *Allgemeine deutsche Bibliothek* – nota bene het geleerdentijdschrift van Nicolai zelf – publiceerde een recensie die niet onverdeeld lovend was. Het was geen roman, luidde het oordeel, maar een beschrijving van een religieus systeem. Wel bevatte het werk commentaren en andere toevoegingen die voor theologen goed bruikbaar waren.³⁹ Lessing kreeg er zijn handen ook niet echt voor op elkaar, maar concludeerde dat een boek dat verboden was, per definitie

33 Zie www.guelcher-chronik.de (1 mei 2008).

34 Buist, *At spes non fracta*, 119, 155 en 158.

35 Gülcher to Nicolai 31 jan. 1777. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 123.

36 Het volgende ontleen ik aan Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, passim.

37 Wieland, 'Abgenöthigter Nachtrag zur Johann-Bunkliade', 154–172. Zie voor een eerdere reactie van Wieland zijn *Bunkliade oder die Quintessenz aus Johann Bunkels Leben, Bemerkungen und Meinungen* (1778).

38 Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 218–219.

39 *Allgemeine deutsche Bibliothek*, supplement vols. 25–36, 1 (1778), 664–671. De bespreking staat, niet verrassend, in de rubriek 'Gottesgelehrtheit'. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 286.

goed moest zijn.⁴⁰ En de schrijver Johann Timotheus Hermes schreef Chodowiecki dat *Johann Bunkel* zo saai was en zo slecht geschreven, dat het alle belangstelling voor theologische pikante-riën deed weg ebben.⁴¹

Intussen was Munnikhuizen via Gülcher in het bezit gekomen van de eerste katernen van *Johann Bunkel*. Nog voor de Duitse editie op de markt was, kon Munnikhuizen al beginnen met de vertaling. Nicolai verlangde snelle betaling, maar aan die eis kon of wilde Munnikhuizen, nog geen jaar als boekverkooper actief, niet voldoen. Wellicht waren Gülcher en Nicolai wantrouwend geworden na hun slechte ervaringen met Jan Dóll, de uitgever van de Nederlandse vertaling van *Sebaldu Nothanker* (1775-1776). In december 1777 had Dóll nog altijd zijn schulden aan Nicolai niet betaald; dat overkomt ons niet weer, zo moet het Duitse tweetal hebben gedacht, en maande vervolgens diezelfde maand nog de Haagse boekverkooper tot spoed.

Munnikhuizen stuurde Nicolai boeken toe ter waarde van de helft van het bedrag dat hij hem voor *Johann Bunkel* schuldig was. Ondanks herhaalde verzoeken van Gülcher weigerde Munnikhuizen het resterende bedrag te betalen omdat hij, zo schreef Munnikhuizen, nog altijd niet in het bezit was van de complete *Johann Bunkel*. Stel dat Nicolai overleed of dat de uitgave om een andere reden niet compleet uitgegeven zou worden, dan zat Munnikhuizen met een volstrekt onverkoopt boek! Kennelijk heeft Gülcher met succes kunnen bemiddelen tussen beide boekverkopers, want drie maanden later leverde Gülcher namens Nicolai de resterende vellen af en aanvaardde een driemaandse wissel. Het leek echter mooier dan het zich liet aanzien, want ruim een jaar later constateerde Gülcher dat Munnikhuizen zijn schulden nog steeds niet volledig had ingelost.⁴²

De verplichtingen aan Nicolai vormden echter niet het voornaamste probleem van Munnikhuizen. Dat was namelijk het verbod waarmee ook de Nederlandse *Johan Bonkel* werd getroffen. Op 3 juni 1779 besloten de burgemeesters van Leiden op instigatie van het Hof van Holland het godlasterlijke werk te verbieden. De twee delen die reeds in de handel waren en het derde deel dat zojuist was gedrukt, moesten bij alle boekverkopers ter stede worden opgehaald. In de overige steden van Holland en West-Friesland werden vergelijkbare maatregelen getroffen.⁴³ Dit heeft Munnikhuizen er overigens niet van weerhouden ook het vierde deel op de markt te brengen. Hij moest zijn investeringen immers wel terugverdienen.

De voordelen van het Hebreeuwse boek

Munnikhuizen sprak Duits, was als in Rostock opgeleid predikant op de hoogte van wat er bij de oosterburen aan moderne theologische werken geschreven werd en maakte voor zijn contacten met een van de grootste boekverkopers uit Duitsland gebruik van de diensten van de Duits-Amsterdamse bankier Gülcher. Dit alles plaatste Munnikhuizen in een voordelige positie op de Nederlands-Duitse boekenmarkt.

Er was nog een omstandigheid die een gunstige uitwerking had op Munnikhuizens nog prille carrière als uitgever-boekverkooper. Hij was namelijk niet alleen met Plaat een samenwerkingsverband aangegaan, maar ook met de asjkenazische jood Loeb ben Moses Soesmans. Deze was in 1750 als letterzetter werkzaam bij Johan Jansson in Amsterdam, waar hij zich bemoeide met diens Hebreeuwse drukken. Later werkte Soesmans in compagnie samen met de sefardische drukker Israel Mondovi. Tussen 1762 en 1771 had hij er een zelfstandige drukkerij. In dit laatste jaar verhuisde hij naar Leiden, maar lang zou hij daar niet blijven. Uit zijn minieme Leidse fonds blijkt dat hij toen reeds nauwe banden had met de Hoogduitse joodse gemeente te Den Haag. In 1775 treffen we hem daar aan.⁴⁴

40 Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 20.

41 Brief d.d. 31-7-1778. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 78.

42 Brieven Gülcher aan Nicolai 2 dec.1777, 17 maart 1778, 3 nov. 1778. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade*, 124.

43 Van Vliet, Elie Luzac, 634; Jongenelen, *Van smaad tot erger*, 40 (resolutie Hof van Holland is hier geda- teerd 25 juni 1779 en omzeggung 6/8 aug. 1779). Verbod Den Haag 30 juni 1779 betreft ook de Duitse editie. HGA, *Ambachtsgilden*, Boekverkopersgildeboek 1702-1797. Uitgebreid over de achtergronden van het verbod in Hanou, 'The Leven van Bonkel'.

44 Zwiep, 'Jewish Enlightenment Reconsidered', 296-298.

De Haagse joden moeten de komst van de Hebreeuwse drukkerij van Soesmans sterk hebben toegejuicht. Anders dan de sefardische joden waren de asjkenazische joden veelal arme sloebers, maar sinds de benoeming van opperrabbin Saul Halevi in 1748 in Den Haag beleefde de Hoogduitse joodse gemeente er een geestelijke bloeitijd. De gefortuneerde bankiersfamilie Boas had daar eveneens een steentje aan bijgedragen.⁴⁵ Welgestelde joden zagen het als hun

taak de *Pentateuch*, liturgische teksten en allerhande gewijde literatuur toegankelijk te maken voor het grote asjkenazisch-joodse publiek, dat het Nederlands weinig machtig was. In dit streven om kennis, wijsheid (*chokhmah*) en moraal te verspreiden werden ze gesterkt door de joodse verlichters (*maskilim*) die vanaf de jaren zeventig overal in Europa scholen oprichtten ter emancipatie van de joden. Een belangrijk middel daartoe was het onderricht in de Hebreeuwse taal.⁴⁶

Het was joden echter verboden zich als zelfstandig drukker in Den Haag te vestigen – joden werden niet tot het gilde toegelaten – en dus moest Soesmans omzien naar een zakelijke constructie die hem in de gelegenheid stelde zijn beroep uit te oefenen.⁴⁷ Mogelijk ontbrak het hem tevens aan voldoende financiële middelen om een eigen drukkerij te beginnen. Hoe het ook zij, in 1776 hebben Munnikhuizen en Soesmans elkaar gevonden. In hetzelfde jaar werd hun contract gesloten, ruim voordat Munnikhuizen zelf was toetgetreden tot het lokale gilde. Het was geldig voor de duur van tien jaar.

Gedurende de eerste vijf jaar zouden Soesmans Hebreeuwse letters in de drukkerij van Munnikhuizen opgeslagen en gebruikt worden, in ruil waarvoor Soesmans *f* 300 gulden kreeg (waarvan de helft een lening tegen vier procent rente). Soesmans verplichtte zich de letterkasten op orde te brengen. Indien Munnikhuizen letters wilde vervangen, moesten er nieuwe op fifty-fifty basis worden gekocht. Voorts was het de taak

van Soesmans Hebreeuwse werken aan te schaffen die, na wederzijds goedvinden, op kosten van Munnikhuizen zouden worden gedrukt. De inkomsten zouden in eerste instantie bij Munnikhuizen binnenkomen, waarna ze na aftrek van de drukkosten onder beide boekverkopers evenredig moesten worden verdeeld. Verder bepaalde het contract dat Soesmans de correctie van het Hebreeuwse drukwerk om niet voor zijn rekening zou nemen en Munnikhuizen het overige correctiewerk. Er was ook een concurrentiebeding: Soesmans mocht in geen geval Hebreeuwse of andere werken voor eigen rekening drukken, noch op de persen van Munnikhuizen, noch op de persen van derden. Alle uitgeefplannen moest Soesmans daarom eerst voorleggen aan Munnikhuizen, met het verzoek te participeren in het project. Besliste deze negatief, dan nog was Soesmans verplicht het bij hem te laten drukken tegen een gulden per riem papier.

Titelpagina Naphtali Herz Ulman, *Sefer chokhmat ha-shorashim*, deel 1 (Amsterdam [=s-Gravenhage]: J.H. Munnikhuizen, 1781).

45 Van Zuiden, *Hoogduitse joden in 's-Gravenhage*, 44-48.

46 Feiner, *Jewish Enlightenment*, 76, 243-251.

47 Van Zuiden, *Hoogduitse joden in 's-Gravenhage*, 22. Vgl. ook de problemen die de joodse boekbinder Löb Marcus Cohen had om toe te treden tot het gilde. Kossmann, *Boekhandel te 's-Gravenhage*, 73-74.

Ten slotte: Munnikhuizen verbond zich om de zonen van Soesmans tegen een door hem, Munnikhuizen, te bepalen salaris in dienst nemen om de Hebreeuwse werken te drukken.⁴⁸

Het is duidelijk dat Soesmans weinig meer te zeggen had over het gebruik van zijn beroemde Hebreeuwse drukletters. Hun eerste gezamenlijke uitgave was *Seder Hosa'not kefi minhag Askenaz*, een liturgisch werkje ter gelegenheid van het Looftentenfeest. De titelpagina noemt de naam van Munnikhuizen als de uitgever, en die van Soesmans als drukker. Aan het slot geven beide nieuwkomers in het Jiddisch hun visitekaartje af:

In dise neie auf gerichte drukerei drukt man allerhande Seforim es sei Lesjoun hakoudesj oder teitsch un auch in allerlei lesjaunes kemau hollendisj, spanisj, tsarfes, mag sein gunst verspricht alle civilliteit und gute bedienung.⁴⁹

Later gaf het boekverkopersduo nog het gebedenboek *Beth tephilai* (1777) uit, verbeterd en voorzien van grammaticale annotaties door de Duits-joodse geleerde Solomon ben Judah (Zalman Hena).

Wat bewoog Munnikhuizen om met Soesmans in zee te gaan en samen allerlei liturgisch werk uit te geven? Vermoedelijk was het Munnikhuizen vooral om de financiën te doen. Hebreeuwse boeken waren immers bestemd voor joden in heel Duitsland, Polen, de landen rond de Oostzee, Rusland en ver daarbuiten. Dankzij deze enorme afzetmarkt konden ze in enorme oplagen worden gedrukt; ze lijken dan ook bijzonder winstgevend zijn geweest.⁵⁰ Dat laatste werd versterkt door het verlichte streven van rijke joden om Hebreeuwse uitgaven (voor) te financieren. Daar kon ook Munnikhuizen van profiteren. Zo kwam de heruitgave van het homiletische werk van de zestiende-eeuwse talmudist Eliezer Asjkenasi, dat onder andere de becommentarieerde tekst van het ritueel voor de twee eerste paasavonden bevat, tot stand dankzij de geldelijke steun van ene Eliezer Witsenhausen.⁵¹ Voor andere werken trad de Haagse bankiersfamilie Boas als mecenas op.⁵² De Hebreeuwse vertaling van Euclides' *Elementa*, van de geleerde Baruch Schick (Szyk ben Schklow), uit Minsk, kwam in 1780 uit met financiële steun van de puissant rijke koopman Benjamin ben Jona Cohen uit Amersfoort.⁵³

Het aangekondigde tweede deel van de *Elementa* is nooit verschenen, waarschijnlijk wegens het naderende einde van Munnikhuizen's boekverkopersactiviteiten. Om dezelfde reden kreeg waarschijnlijk ook het filosofische werk *Sefer chokhmat ha-schoraschim* (1781) van de beroemde maskil Naphtali Herz Ulmann niet de geplande drie vervolgdelen. Het was opnieuw door Benjamin Cohen gesubsidieerd, al was deze geldschieter deze keer niet de enige.⁵⁴ Ulmann, leerling van Christian Wolff en bevriend met Moses Mendelssohn, was afkomstig uit Mainz maar heeft wegens zijn vrijdenkerij zijn toevlucht moeten zoeken in eerst Amsterdam en vanaf 1775 in Den Haag. Daar is hij in contact gekomen met Soesmans en Munnikhuizen. Of Theodor Gülcher daarin een rol heeft gespeeld, is niet bekend.

De samenwerking tussen Munnikhuizen en Soesmans is vermoedelijk niet geheel naar wens verlopen. Voor de uitgave van Ulmann's *Sefer chokhmat ha-schoraschim* had Soesmans zich teruggetrokken. Zijn naam komt althans niet op de titelpagina voor. Vermoedelijk is hij naar Londen verhuisd, waar we hem pas in 1787 tegenkomen in de compagnie Lion Soesmans & Co voor de uitgave van de zesdelige *Pentateuch*. Daar was het geluk evenmin voor hem weggelegd, want reeds het jaar daarop kondigden Moses Myers en Abraham Michel in de *Daily Advertiser* aan, dat zij niet alleen de kopijrechten hadden verworven maar ook dat zij de hele onverkochte voorraad op 7 januari 1789 op een openbare veiling van de hand zouden doen.⁵⁵

48 HGA, notaris Johannes Heynsius, 17 juni 1776, fol. 657-670.

49 Geciteerd naar Van Zuiden, *De Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage*, 53.

50 Fuks-Mansfeld, 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the Seventeenth Century'.

51 Van Zuiden, *Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage*, 54.

52 Ibidem, 55, 56.

53 Ibidem, 57.

54 Ibidem, 58-59. Over Ulmann zie bijvoorbeeld Munk, *Naftali Herz Ulman*, 7, 10-11; Van Lieburg, 'On Naphtali Herz Ulman's biography', 58-65.

55 *Daily Advertiser* 26 dec. 1788.

Handel in Duits cultuurgoed

In dit artikel is Johan Hendrik Munnikhuizen gepresenteerd als mogelijk model voor geslaagde uitgevers uit de Republiek die handig inspeelden op groeiende belangstelling voor Duits cultuurgoed in de ruime zin des woords. Verschillende factoren hebben bijgedragen aan zijn snelle succes op de uitgeversmarkt. Zijn lutherse achtergrond, zijn academische vorming aan de universiteit van Rostock en zijn kennis van de Duitse taal kwamen hierboven ter sprake. Daar komt bij dat het Nederlandse lezerspubliek een groeiende belangstelling toonde voor moderne theologische inzichten: een terrein waarop hij als voormalig predikant goed thuis was. Munnikhuizen maakte bovendien gebruik van de diensten van de rijke bankier Gülcher, die hem in contact bracht met een van de belangrijkste boekverkopers van de Duitse staten, Friedrich Nicolai. En, ten slotte, maakte Munnikhuizen handig gebruik van het feit dat Loeb Soesmans als jood zijn beroep als drukker in 's-Gravenhage niet mocht uitoefenen. Dankzij Soesmans kon hij de werken uitgeven van beroemde maskils als Ulmann, kon hij rekenen op financiering van rijke joodse kooplieden en lag een enorme afzetmarkt tot ver in Oost-Europa voor hem open.

Maar ondanks de aanwezigheid van deze succesfactoren ging het met het boekenbedrijf van Munnikhuizen niet naar wens. Naar de precieze oorzaken moeten we helaas gissen. Hoewel hij de steun had van Haagse burgemeesters en Haagse lutherse predikanten, was de financiële basis van waaruit hij opereerde wankel. De exacte contractuele bepalingen zijn niet bekend maar het is wel duidelijk dat Munnikhuizen in zijn zakelijke beslissingen de belangen van de voormalige kapiteinsvrouw Andrina Beek en haar bastaardzoon Jan Hendrik moest laten meewegen. In hoeverre Munnikhuizen het betreunde dat de boekhandel moeizaam van de grond kwam, is twijfelachtig. Hij had zich immers na zijn gedwongen vertrek uit Rotterdam laten omscholen tot advocaat, een beroep waarmee hij evenzeer een goed inkomen kon verdienen.

Wellicht heeft Munnikhuizen hinder ondervonden van de concurrentie van wat Inger Leemans noemde de eerste en tweede generatie Duitse boekverkopers die in de Republiek een vestiging hadden.⁵⁶ Wie de godsdienstige en culturele achtergronden bestudeert van Amsterdamse boekverkopers als Pieter Johannes Uylenbroek, Johannes Lublink de Jonge en Pieter Meijer, of van kleinere boekverkopers als de Rotterdammers Johann Friedrich Ebert en Christoffel Pattenzen, en Hagenaar Johann Sigismund Dornseiffen, moet constateren dat ze allemaal luthers waren, Duitse voorouders hadden en bovendien heel goed in staat waren het Duitse theologische ideeëngoed te verzilveren. Zo'n grote voorsprong had Munnikhuizen, die het als uitgever vooral

Friedrich Nicolai (1733-1811). Gravure door Christian Gottlieb Geysler naar ontwerp van Daniel Chodowiecki.

56 Leemans, 'The Earthly Race One Family'.

moest hebben van zijn Haagse relaties, dus ook weer niet. Ook zijn lutherse concurrenten hadden ongetwijfeld hun contacten onder geleerden, boekverkopers en bankiers.

De ontbinding van de compagnie Munnikhuizen & Plaat in 1780, reeds drie jaar na oprichting, kan zowel de oorzaak als het gevolg zijn geweest van het feit dat Munnikhuizen een punt zette achter zijn kortstondige carrière in het uitgeversvak. De ambitieuze Christiaan Plaat, patriots in hart en nieren, volgde voortaan zijn eigen weg, waarbij hij zijn ambities aanpaste aan de politieke conjunctuur.⁵⁷ De kansrijke samenwerking met Loeb Soesmans liep op een fiasco uit. De joodse drukker nam de benen en liet Munnikhuizen zitten met het omvangrijke manuscript van een der beroemdste maskils van West-Europa. De geplaagde boekverkoper kon alleen het eerste deel uitbrengen en moest, waarschijnlijk door het uitblijven van verdere steun van joodse financiers, afzien van de vervolgdelen.

De combinatie van een mogelijk gebrek aan zakelijk talent, een wankel financiële basis en bovengenoemde tegenslagen maakt van Munnikhuizen het tegenovergestelde van de bikkelharde Nederlandse boekverkoper die Nicolai in zijn *Sebaldu Nothanker* schetste. In de persoon van Munnikhuizen zien we een andere karikatuur ontstaan: die van de Nederlandse boekverkoper die op het internationale speelveld van boekverkopers zijn vooraanstaande positie moet prijsgeven en die ook in eigen land te lijden had onder de voortvarendheid van uit Duitsland afkomstige boekverkopers.

Over de auteur

Rietje van Vliet promoveerde aan de Universiteit Leiden op Elie Luzac (1721-1796). *Boekverkoper van de Verlichting* (2005). Zij publiceerde onder meer over Hendrik Doedijns, Franciscus Lievens Kersteman en Jacob Campo Weyerman. Momenteel houdt zij zich als onafhankelijk onderzoeker bezig met Marc-Michel Rey. Naast haar werk als freelance onderzoeksjournalist is ze, samen met André Hanou, eigenaar van Astraea, een kleine niet-commerciële uitgeverij van literair-historische publicaties.

57 Schneider, *Voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'*, passim.

Geraadpleegde bronnen en literatuur

- Haags Gemeentearchief (HGA), *Notarieel Archief*, notaris Samuel Favon (contract van 19 jan. 1776).
- Haags Gemeentearchief (HGA), *Notarieel Archief*, notaris Johannes Heynsius (testament van 17 juni 1776).
- Haags Gemeentearchief (HGA), beheersnr. 376, *Ambachtsgilden*, inv.nr. 15, Boekverkopergildeboek 1702-1797, 2 okt. 1776 en 16 okt. 1777.
- Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Inventaris van de archieven van de kerkeeraad en van ouderlingen der Evangelisch-Lutherse Gemeente te Amsterdam*, Inleiding (<http://stadsarchief.amsterdam.nl>; 1 mei 2008).
- Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Klapper Begraafboeken*.
- Stadsarchief Amsterdam (SAA), *Klapper Poorterboeken*.
- J.P. de Bie, *Het leven en de werken van Petrus Hofstede* (Rotterdam 1899).
- 'Briefe aus Holland an Herrn B. in H.', in: *Deutsches Museum* (1776-2) 696-709.
- M.G. Buist, *At spes non fracta. Hope & Co. 1770-1815* (Den Haag 1974).
- J. van Eijnatten, 'History, Reform, and Aufklärung. German Theological Writing and Dutch Literary Publicity in the Eighteenth Century', in: *Zeitschrift für neuere Theologiegeschichte/Journal for the History of Modern Theology* 7 (2000) 173-204.
- S. Feiner, *The Jewish Enlightenment* (Philadelphia 2002).
- J. Freeke, 'Het Hoogduitse theater van de Watergraafsmeer', in: *Jaarboek Amstelodamum* 92 (2000) 61-94.
- R.G. Fuks-Mansfeld, 'The Hebrew Book Trade in Amsterdam in the seventeenth century', in: C. Berkvens-Stevelinck, H. Bots, P.G. Hoftijzer en O.S. Lankhorst (ed.), *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade* (Leiden enz. 1992) 155-168.
- A. Hanou, 'The Leven van Bonkel (1778-1779): German-Dutch oppositions become visible', in: J. Konst e.a. (ed.), *Niederländisch-deutsche Literaturbeziehungen 1600-1830* (te verschijnen in 2008).
- [P. Hofstede], *Het leven van den geleerden en wijdvermaarden Janus Vlegelius, Luthersche koster- en school-leeraar in 's-Gravenhage* (Amsterdam: M. Schooneveld 1781).
- T. Jongenelen, *Van smaad tot erger. Amsterdamse boekverboden 1747-1794* (Amsterdam 1998).
- H. Kiesel en P. Münch, *Gesellschaft und Literatur im 18. Jahrhundert. Voraussetzungen und Entstehung des literarischen Markts in Deutschland* (München 1977).
- J. Kinker, 'Het lampje van de neologen', in: *Schouwburg van in- en uitlandsche letter- en huishoudkunde* 2 (1809-2) 17-47, 211-230, 273-287; en 3 (1810-2) 173-194.
- E.F. Kossmann, *De boekhandel te 's-Gravenhage tot het eind van de 18de eeuw* (Den Haag 1937).
- I. Leemans, 'The Earthly Race One Family. The Interconnection of the Dutch and German Book Trade, 1750-1840', in: M. van Delft, F. de Glas en J. Salman (ed.), *New Perspectives in Book History. Contributions from the Low Countries* (Zutphen 2006) 137-156.
- M. Lehmstedt, 'Die Herausbildung des Kommissionsbuchhandels in Deutschland im 18. Jahrhundert', in: F. Barbier, S. Juratic en D. Varry (ed.), *L'Europe et le livre. Réseaux et pratiques de négoce de librairie 16e-19e siècles* (Parijs 1996) 451-483.
- F. van Lieburg, 'On Naphtali Herz Ulman's Biography and the Reception of his Works in the Netherlands', in: *Zutot. Perspectives on Jewish cultures* (2003) 58-65.
- J. Loosjes, *Geschiedenis der Luthersche kerk in de Nederlanden ('s-Gravenhage 1921)*.
- R.W. Munk, *Naftali Herz Ulman, een vroege maskil* (Leiden 2003).
- Fr. Nicolai, *Das Leben und die Meinungen des Herrn Magister Sebaldus Nothanker, Kritische Ausgabe*, B. Witte (ed.) (Stuttgart 1991).
- M. Schneider, *Voorgeschiedenis van de 'Algemeene Landsdrukkerij'* ('s-Gravenhage 1939).
- R. Schwinger, *Friedrich Nicolais Roman 'Sebaldus Nothanker', ein Beitrag zur Geschichte der Aufklärung* (Weimar 1897).
- P.E. Selwyn, *Every Day Life in the German Book Trade. Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment 1750-1810* (Pennsylvania 2000).
- R. van Vliet, *Elie Luzac (1721-1796). Boekverkoper van de Verlichting* (Nijmegen 2005).
- R. van Vliet, 'Schandaal in Rotterdam. Waarom dominee Johan Hendrik Munnikhuizen boekverkoper werd', in: *Rotterdams jaarboekje* (te verschijnen in 2008).
- E. van der Wall, 'Religie en Verlichting: een veelzijdige verstandhouding', in: E. van der Wall en L. Wessels (ed.), *Een veelzijdige verstandhouding. Religie en Verlichting in Nederland 1650-1850* (Nijmegen 2007) 13-35.

- C.M. Wieland, 'Abgenöthigter Nachtrag zur Johann-Bunkliade', in: *Der teutsche Merkur* (1779-1) 154-172.
- D.S. van Zuiden, *De Hoogduitsche joden in 's-Gravenhage van af hunne komst tot op heden* (Den Haag 1913).
- A.M. Zwaneveld, *A Bookseller's Hobby-Horse, and the Rhetoric of Translation. Anthony Ernst Munnikhuisen and Bernardus Brunius, and the first Dutch Edition of 'Tristram Shandy' (1776-1779)* (Amsterdam 1996).
- I. Zwiep, 'Jewish Enlightenment Reconsidered: the Dutch Eighteenth Century', in: R. Fontaine, A. Schatz en I. Zwiep (ed.), *Sepharad in Ashkenaz. Medieval Knowledge and Eighteenth-Century Enlightened Jewish Discourse* (Amsterdam 2007) 279-309.